

ЖИВЕТИ У КРАЉЕВУ 1939–1941.

Апстракт: Рад садржи дословни транскрипти разговора са Даницом Јовичић (1920) из Зрењанина и њено сведочење о стрељању њалаца у Краљеву међу којима је био и њен суйруџ Милутиин Мартинов, браварски радник у Фабрици вагона. Осим њихових конкретних жртва стрељања, саговорница током разговора осветљава и свакодневни живот у Краљеву непосредно пред почетак Другој светској рати и током рата. Значајан део разговора посвећен је другим жртвама стрељања по релативизацији из Баната и њиховим породицама.

Кључне речи: усмена историја, Краљево, Други светски рат, Банат

Транскрипт разговора који следи прилог је персонализацији жртва масовних страдања кроз аутобиографску наративу, која осветљава свакодневни живот индиректних жртва ратних злочина – чланова породица стрељаних у Краљеву.

Драгоцени сведок, Даница Дана Јовичић, рођена је као Даница Бербаков 1920. године у Милошеву. После смрти оца добија очухово презиме Бојанић, које ће удајом 1939. године променити у Мартинов, и коначно, још једном, 1951. године у – Јовичић.

Даница се 1939. године удала за Милутина Луту Мартинова, стрељаног 1941. године у Краљеву. Милутин Мартинов рођен је 1911 (према подацима Силвије Крејаковић)¹ или 1913. године (по мишљењу Данице Јовичић), у Српској Црњи у Банату. Мајка му је рано умрла, па је петоро деце (сестре Јела, Ружа и Нена, и брат Душан) остало на старању оца Александра. Када је имао дванаест година, отац га даје на занат у Зрењанин (тада Велики Бечкерек), где постаје мајстор-бравар и ради у Жељезничкој радионици. На позив Фабрике вагона из Краљева сели се у Краљево, где се као подстанар 1939. године жени Даницом. Милутинов брат Душан такође је страдао у Другом светском рату.

Осим породичних сећања на супруга Милутина Мартинова, Даница Јовичић саопштава важне биографске податке о својим пријатељима и комшијама, жртвама стрељања у Краљеву, али и о другим личностима значајним за локалну историју Краљева и Зрењанина. Захваљујући изузетном памћењу Данице Јовичић, осветљен је и свакодневни живот у Краљеву непосредно пред почетак рата и током прве године рата.

Наратива тече из женске перспективе, тако се мушкарци – мужеви, браћа, синови – могу индиректно, накнадно препознати. Угледни људи из Бечкерек управо су тако описани: о једној неименовај краљевачкој жртви само узгред сазнајемо будући да је у питању супруг Даничине другарице, мале Наде – девојачко

¹ Силвија Крејаковић, *Идентификација жртва стрељаних у Краљеву 1941. године*, Музеј жртва геноцида Београд 2013, 171.

Кућа Драгише Воштинића
у Главашевој улици
у којој су становали
Милутин и Даница Мартинов

презиме Маринков – иначе сестре у то време веома познатог мотоциклисте Слава Маринкова, победника на предратним великим мото-тркама у Земуну.² На молбу истраживача, Даница Јовичић се накнадно сетила још неких личних података о жртавама стрељања које је поменула у разговорима. У угластим заградама наведени су подаци са званичног списка стрељаних.

Милева Карајовић [1903], [рођена у Крагујевцу], лекар из Краљева
Тодор Тоша Кузмановић [1907], рођен у Липљану, телеграфиста на Железничкој станици

Сретен [Арсен] Кумабајац [1889], рођен у Елемиру [бравар у Фабрици вагона]
Милутин Лута Мартинов 1913 [1911], рођен у Српској Црњи, бравар у Фабрици вагона

[Војислав] Воја Миленковић [1926], рођен у Ђунису, живео у Ђуприји код стрица, ученик [VI разреда] гимназије у Краљеву

[Симон] Рамшек [Рамшак] [1909], [рођен у месту Пољчане] Словенац, ваздухопловац [пилот на Аеродрому]

Васа Тадијин [Тадин] [1900], рођен у Арадцу [столар у Фабрици вагона]

Жика [Жива] Фишћа [1901], рођен у Перлезу [столар у Фабрици вагона]

Разговор се објављује у форми транскрипта, без икаквих језичких измена, изостављени су само неки приватни подаци, а та места су у тексту означена угластим заградама. Разговор су водиле Биљана Сикимић (Б. С.) и Марија Стефановић (М. С.) у стану Данице Јовичић у Зрењанину 2. и 17. јануара 2016. године.

[2. 1. 2016]

Б. С.: *Ја бих молила ако можете да се Ви сетите њој, јер је њој важно, важно је људима у Краљеву да знају Вашу причу.*

Па знате шта. Ја ћу то укратко да Вам кажем. Имала сам осамнајст година кад сам се удала у Краљево. Отишла сам одавде. Други људи, други менталитет, друге начине, све. Имала сам један леп брак, али је он био кратак. Ја сам имала дваес једну годину кад су га стрељали, мужа. Он ми је био мајстор. Радио је у Фабрици вагона. Краљево је била паланка, село. Одједном се то уздигло и, Фабрика вагона и пољопривредно добро, и ваздухопловне школе, било је у успону. Дошао је рат. И ја кажем: „Јесте Ви комуниста?“ Није требало више ништа. Ви сте мој непријатељ. Ја кажем: „Тај ради са партизанима.“ Тај је био стрељан. То је била катастрофа. Краљево је платило цех. Да је то неколико хиљада радника, затворити Фабрику вагона, где је било три хиљаде радника, побили и за неколико дана. Ту сам изгубила мужа, само дваес седам година је имао. Када сам мислила да сам на успону, да сам најсретнија жена. Останем у другом стању два месеца, изгубим и дете. Живела тамо, не знам шта је са мојима, моји у Зрењанину. Отац ми је био, па ето тако, Србин био, солунац, они му прете, једни причају: „Немамо везе са Краљевом и са светом.“ Онда су дошли Мађари, побили. Сестра једна. Моја мајка, ја сам била мала, ни не памтим оца, кад ми је отац умро, и моја мајка остала са мном, као удовица. Живела је у Бечеју и ујак је има четворо деце, деда, баба, све је то било тешко, доћи још код снаје, и са дететом, и све. И да Вам кажем, овај, ето, удала сам се и мислила сам да сам најсретнија. Изгубим њега, двадесет седам година, најлепше године. А машту имали, имаћемо кућицу, били смо подстанари. Па имаћемо ово, па оно. Све се то срушило за дваес четри сата. А шта би било још да смо имали деце? Каква је ту била катастрофа, што су имали троје-четворо деце? Шта да Вам кажем, јад, беда и глад. А кад сам отшла у Крагујевац, онда сам видела да је Крагујевац још гори од Краљева. Црни Крагујевац. Сва деца побијена, свака кућа, оне старинске куће, она турска калдрма. А у сваком прозору дечак насликан са ђачком капом и мало барјачке на пола копља. То је катастрофа било. Ја ка-

² Todor Malbaški, *Zrenjanin*, Skupština opštine Zrenjanin 1966, 531.

Даница и Милутин Мартинов испред
Железничке станице у Краљеву
(Даница у светлој хаљини)

жем – шта смо ми тако скривили? Да овако прође један народ, један град, два града срушити за неколико дана. И шта да кажем? Нег ме тешило што смо све биле исте, само што су жене биле у тежем положају које су имале деце. Ми смо могле и да гладујемо тог дана, али оно је плакало, нема хлеба. Ја кажем, знате шта, све што дође, не поновило се, само рат никад. Што кажу, онај наш Зоран Петровић, рат и барут. И тако, шта да Вам кажем, ето. И после тога неколико месеци дођем. Везе немаш с Банатом, немаш ништа. Родитељи ту стари, не знају шта је с оном сестром. Мајка ми се после преудала, остала удовица са мном, затекла девојчицу. Мој очув је био удовац, предобар човек, више него рођени отац. И ја ништа, везе немамо нико. Нит она има из Земуна, нит ја имам из Краљева са мојима родитељима. И тако, после неколико месеци, некако успем. Путовали смо пет-шест дана, Краљево, Горњи Милановац, до Београда да дођеш. Мост срушен, радила скела. Моји ме чекали на овој станици. Дознали су да сам ја жива, да ми је муж стрељан. Моште мислити како. Имали крсну славу, Светог Николу. Обоје седе стари и плачу. Две ћерке, не знају где су им деца. Само рата не! Ја кажем, да је човек и гладан, пребродиће тај дан. Али рат, ко год га жели нек му буде у кући! И тако кажем, ето, та моја младос, најлепше године, како сам провела и то. Да сам била само паметнија и школована, какав *Рај и мир!* Да сам писала своју биографију. А шта да радим. Вратим се после неколико месеци, једва сам успела да дођем у Зрењанин, да дођем код моји. Они чули да сам жива, јадни, чекају свако вече на станици и ја дођем. И шта мисте, једне ноћи ја сањам. Знате шта је било, срећом, било другарство што смо се све скупљали, исте судбине. Никад ниси спавао у својој кући. Немци после дошли у станове и то. Нег нас је то држало, и та сиротиња, и деца око нас, и све смо казали – биће боље. И кад сам ја дошла, једну ноћ сањам како сам ја дошла код моји родитеља и моја мама кувала паприкаш са сувим ребрима и нешто има. И један хлеб велик, умешен. И ја плачем код тетка Јелене, пријатељи који су ме удали за овог мог мужа, сад што је. И ја плачем: „Тетка Јелена.” „Дано, шта ти је, сине?” „Јао, тетка Јелена, ја сам се пробудила од стра, што сам сад страшно сањала, и радост и тешко шта. Да сам отшла код моји и они отворили врата и на шпорету стоји паприкаш и један хлеб, тако.” „Па”, каже, „зато што мислимо, немамо шта да једемо, па. Увек мислиш на то кад нешто немаш.” И тако да Вам кажем, успела сам да дођем код моји, успео мој зет из Земуна да сестру пребаци, а она у другом

Милутин Мартинов са сестром

стању. Зет ми био из Милошева. Пребаци ту сестру, она треба да се породи, усташе. Он држо неку радњицу, неку кафаницу, ту се састајали усташе, а он је радио за партизане, и све је то било страшно. И тако, дошла сам код моји и ту је била моја судбина. Нисам могла да радим нигде, где да ме запосле. Кад су питали у фабрику чарапа, каже: „Шта је?”. „Муж је стрељан.” Каже: „Комунисте не примамо.” Де су, јадни, били комунисти то, па дознали би све. Они су људи напредни, радници. Значи, две-три хиљаде сви били комунисти? Знало се ко је био комуниста. Ја сам знала у Краљеву, то су били двоје-троје, моје комшије који су били штампарски радници. Штампарију је држао неки Митровић, приватник, ту је био Мила један Михајловић, који је отеран у Немачку. Ту је био један Слоба. Знало се њи двоје-троје који су. Стварно, знало се. Да раде, били су омладинци и све. А цела фабрика, сви били комунисти? Није био нико. Ко је био? Па видли смо сад кад је био рат, ко је био, напред је био Пеко, па овај, па онај, јер су били школовани. Је л’ отишла цела радничка класа? Је л’ цели батаљон у Ужицу побијен, раднички батаљон, па јесу то све били комунисти? Тај дечко са ђачком капом? Каже, Шваба гледа: „Ово је дете, још се није ни бријало.” Стрељан. А шта су Роми? Неписмени. Они били сви комунисти? Није, то је била политика таква Хитлерова да нас поништи, да опљачка Јевреје, да побије Цигане, а нас ће отерати у Сибир. Ја сам имала Швабу, комшија, кад сам дошла, он чуо да сам ја дошла код моји и види: „Добар дан, комшинице.” Дошо на одсуство. „Да ја Вас нешто питам.” „Питајте”, реко, „госн Фириг, шта.” „Какви сте ви Срби?” „Па”, реко, „људи ко и ви.” „Не”, каже, „ја одео у Босну. И одемо да побијемо целу породицу. А дечаџи”, каже, „гледају, сузу не пусте. Шта је, каки је то народ да не плачу деца?” Реко: „Знате шта, госн Фириг, валда од страха па се скаменили.” Човек некад, кад му се нешто деси, ни сузе нема. „Ја не знам који је тај народ. То све треба побити.” Мени он то прича. И шта, кажем, срећа. Не знам шта да кажем. Свугде има ђубради, нисам националиста, има ђубради нас, ако ћемо се гледати. Има гро такви. Али, кажем, не знам како смо прошли, прошли смо. [...]

Б. С.: *А где сѐ у Краљеву живели?*

[...] Знате где сам живела. У Краљеву је најдужа Улица Карађорђева, да. И сад, ту је Суд, знате где је Суд, па адвокати. Имала сам Вуковић Радојицу, комшију адвоката, и био је ту онај Илија, он је био, имао је највећу, најлепшу кућу код Суда преко, била кућа. Имо је неко презиме, да л’ македонско, Илија Кочичевски [Кочички], тако некако, жена му умрла, да. А ја сам становала, Главашева улица, иде те прва улица па десно. Ту је била стара кафана „Женева”. А преко је био паркић. Доле степенице, идемо на Ибар.

Б. С.: *Знам, знам.*

Да. То је најдужа Карађорђева била. А то је била мала, уска улица која иде на Чачанску, увек смо звали Чачанска цеста. И то је била кратка улица, јако. Било с једне стране и с друге, да. А после је Карђорђева била до краја, докле је била, најдужа улица је за мене била Карађорђева, да. Е, тако сам ја у Краљеву. Ето, најлепше године, две-три године и изгубила све. Знате шта је, ту је била Главашева улица, а овде, на ћошку, стара кафана „Женева”. Пређеш преко, ту је парк. Идеш доле, био један паркић. И доле се спустимо, ту је Ибар. Била једна чесма, писало Милијина [Мирина] чесма, да. И шта да Вам кажем, овај, да. Ту смо ми становали, поред „Женеве” је био један Воштинић, он је изидао спратну кућу.

Успомена са железничког курса за испитивање Божићеве кочнице у Загребу, Милутин Мартинов други слева, средњи ред

Б. С.: *Воштинић?*

Да, да. И жена му била одавде, Милица, имао је и двоје деце, а он сељак био, кажем, ал био богат, напредан, направио спратну каћу. С једне стране што гледа „Женеву” из дворишта, ту је било четир стана, с друге стране четир. Осам стана ту било. Онда, то је било уређено. У оно време је било то и скупо, ал је Воштинић узо мог мајстора, он је био универзалан мајстор. Он је то чуо за њега, мој муж је из Црње, Српске Црње, он је код Швабе једног чувеног изучио занат. Он је био шеф. И Воштинић дозно за њега, ал ето, каже: „Ви дођ’те”, каже, „ту, и платићу Вам само да се.” Имали и воду у кући, мош’те мислит, у оно време, да. То је био, он је имо све једнособне станове. И тако да мој муж добије тај, од Воштинића уземо тај стан. Били смо сретни, ја га уредила, право дете, осамнајст година, само гледам у њега. „Ју, како сам наместила у креденац, ју, што ми је лепо.” Он дође, ја кажем: „Луне, погледај.” „Јао, што си лепо наместила.” А мене нигде нема, ја ликујем од среће. Ал кажем, тако смо имали машту бујну како ћемо. И једном дође муж, каже: „Еј, да ти кажем шта има ново. На крају Карађорђа, овај, ове улице”, каже, „продају се неки плацеви. И нама фабрика, радницима, ’оће да ми то откупимо на кредит. И да зидамо нама кућу.” Јесте периферија, ал мож’ да узмеш да имаш и башту, и све. Јао, ја сва сретна, правићемо ми тамо нама кућицу, имаћемо и деце, и све то. Све се срушило. Боже, да не верујете да је то могло за један дан да нестане све. Ето, кажем, ту смо становали код тог Драгише Воштинића до стрељања, док. Ту су, из моје куће су многи изгубили. А имали смо, ето, комшије, ја сам се уклопила, млада, са њима. И сви су ме вукли: „Дано, Дано, ’ајде код нас.” Тако, било ми је лепо, али.

Б. С.: *А јел’ се сећајте кад су Немци ушли у Краљево?*

Како да не. На улици смо и сачекали. Моште мислити, то је био дан поподне. И држи неки, поп Јараковић био. И поп Јараковић, у порти се сви скупили у цркви, народ. И он држи говор. Каже: „Браћо Срби, боримо се, не дајмо ни туђем голубу да прелети преко наше територије. Боримо се.” Каже: „Немци су већ ушли, не знам, у Београд, иду овамо.” И наиђе један извидница, каже: „Људи, бежите.”

У Српској Црњи на излету 1935. године, Милутин седи на кочијама, први с десне стране

Каже: „Немци ушли.” Камиџора један мост се звао, да. Каже: „Прешли су Камиџору”, каже, „ево ту су у центру.” И поп Јараковић каже да се разиђемо. И ми се сви разишли, и ја дођем ту, код, на ћошку код „Женеве”, и ми се ту скупих, и видимо, извидница, иду са два моторбицикла, одуд долази војска, у Краљево ушли. Е, то је било то Краљево, то је било пролеће, знате кад се заратило, до октобра су били они. И само чујеш: „Стрељање.” Онај от’шо у партизане, онај тамо, онај овамо, и шта да Вам кажем. Било је страшно. Кажем, не поновило се никад. Знате шта ја кажем, моје, моје је прошло, жао ме за ову децу нашу, зар они треба све да доживе? Да доживе рат, да доживе глад, да изгубе родитеље и све. Колко је ту деце остало без родитеља, како с’ то плакало, како је било страшно. А моште мислити они, они стрељани у кругу те фабрике вагона, сами себи копали гроб. И сад ти одеш тамо, кад су Немци већ после то дозволили, кад се отворило, сад ти не знаш где је тамо, где је овамо. Био један кафеџија, исто у Карађорђевој улици, у центар, ту је био Суд, па на другом ћошку Мика Радивојевић. Он је имо три сина, сва три су му сина стрељани. Он је држо кафану, овако на углу, сва три студента. Он је умро јадан, пустио овако браду, он је умро од муке, а жена још живела неколико година после тога, Стојанка. Каже, оде тамо на ону умку па плаче на један крај, плаче, не зна три сина на ком су сахрањени. Кажем, трагедија. Да л’ смо били ми криви, шта смо ми Срби скривили, можда и јесмо.

Б. С.: *Кажите ми како су дошли да ја ухайсе?*

[...] У Фабрици вагона, затворили Фабрику вагона. Радници треба да узађу у два сата. То је била огромна хала, огроман улаз, капија. Они су то затворили и раднике нису пустили да изађу напоље. А ми не знамо шта је. У два сата дува Фабрика, они излазе. Фабрика не дува, излази један Сретен добошар. Његова жена била одавде, имали су једног посина Аџу. Чика Сретен добује, ми сви на ћошку код „Женеве” и он јавља овако, каже: „Људи, радници су затворени не могу д’ изађу. Ко некога има нека у корпицу нешто пошаље од хране ил шта било, и да то напише и да преда у општину.” А ми у плач сви. Затворени. А кад погледаш, сваки други радио у Фабрици вагона. Причала сам, Краљево, да није било, Краљево би било, толико почело градити се и све то. И да Вам кажем, ми онда жене поче-

ле плакати, шта ћемо, свака нешто спаковала шта је имала и однесемо у Општину, запишемо тамо за кога, то су ови из Општине однели тамо, да л' су добили да ли нису. Блокада града. Полицијски час, дотле и дотле не сме да се изађе. Само чујеш пуцњаву. Ако сте знали где је Ратарско имање, горе на брду тамо. Они са Ратарског имања право су гледали у Фабрици вагона. И ја да Вам кажем, ту је станова један, био ваздухопловац, један Словенац, неки Рамшек. У истој тој згради смо становали. И био један, онда је тамо била кафана, овај, била је „Париз”, и била она, Боже, не знам како се звала, сад је то „Турист”, да. Ту је била апотека „Перланж”, и ту су били, да, ти трговци и то. И дечко је радио из мог комшилука, чика Милије, што држо „Женеву”, имо пуно деце. Чика Милија Грбић, он је имо и Белу, и Црну и, шесторо деце је имо. Он држо мало ту кафаницу кад је оно пијачни дан у Краљеву, ту се навратило да се попије, неки ћевап, и тако, увек је ту било неки гостују. И његов син Милан је радио у, у кафани, јао Боже, сад не могу да се сетим како се звала. Тај хотел се звао, какав хотел, сад је хотел „Турист”, онда је била прчвара. И он дође, и њега затворили. И после није било довољно већ су и по кућама купили. И њега, онда се борио кафеџија, ту су и Немци долазили. „Европа” ил како се звала, не могу да с' сетим. И ту су и Немци долазили у ту кафану, и онда је интервенисо газда од кафане да пусте тог Милана малог Грбића. Он је био конобар, ту учио, фино једно дете. И он био пуштен. И дође код оца ту у кафаницу, а радио је преко дана у ту кафану. И он мене зове. „Млада”, загрлио ме, плаче, „знаш, знаш с ким ти је отишо”, каже. „С ким?” Каже: „Он и овај Словенац.” Каже: „Загрљени су изашли њи двоје, и”, каже, „тако су загрљени”, каже, „отишли на стрељање.” И он ми је први казо, каже: „Њи двоје су тако загрљени”, каже, „све по двоје су.” Они нису много пуштали, по двадесет некол'ко, јер то би се разбежало. Него сами себи копали раке. Они са митраљезима, одуд, ископаш како позади те убију и ти паднеш доле, већ си закопан. Ту је била трагедија, ту је отишла младост. Не смем некад ни да причам како ми је жао и тешко, и тако. Дошла сам ту код моји, и ту рат и беда. Кажем, ја сам генерација, најлепше године како сам преживела. [...]

Б. С.: *А јел' се сећајте можда штиа сће му йослани, штиа сће сјаковали у йај йакейић штио је одней Вашем сујрују?*

Знате шта, све смо кувале ручак, жене, спремили. Два сата дува, чује се, Фабрика вагона дува. До два сата радили радници. И онда шта је ко, ја хлеб мало, нешто шта сам имала и кувано, и данас не могу да се сетим. Да л' је било нешто густо, неки чушпајз, шерпица једна. Све то упаковала у један цегер и записали тамо чије је. Метла, још сам му метла његову неку, већ је то био октобар, да л' сам му метла неки капутић, не знам шта је. Да, имао је он три фртаља једну јакницу, и моште мислити у том цепу била је и моја лична карта. Знате, хаос, сви плачемо. И у Општини смо сви однели, ја сам, сваки смо написали за тог и тог. И онда су они прозивали, тај један по један изађе из те хале, узме то своје. Да л' су они узели, да л' су појели ил то Швабе побацале. Ми нико не знамо шта је било са том храном. Пон'о је ко шта има на брзину, да с' то спакује, гладни. Два сата, мужева нема, не дува ни Фабрика. Док није Сретен дошо, добошар, да нам каже. Шта да Вам кажем, верујте ми, то је било страшно. А кад си погледо, да ниси ти сам, да су још толико око тебе. Само су биле мајке, то је. Мајка се, како је страшно све то, да изгубиш своје дете и да то све. Не знам.

Б. С.: *А јел' било начина да се они вама јаве? Да ли су биле мојућносйи да вам йошаље неку цедуљицу, да вам јави како је йамо?*

Нико.

Б. С.: Нико? Не знајте да је неко добио неку цедуљицу?

Не знам да л' је неко добио, ја не знам. Ми нисмо добили.

Б. С.: Вама се није јавио никако?

Нико. Ни' се нико јавио ни мени, ни целој околини ту. Да. Па су неки причали да су неки побегли, знате, да се то. Па дошло ослобођење, чекала сам, чекала. Од тог нема ништа. Какви – побегли, па да је био у иностранству, да су га одвели, па ваљда више после десет-петнајст година би се јавио. Ја сам тако седела десет година. Кад је мом мужу било десет година, ја се удам поново. Ипак сам била само дваес једна година. Била сам пуна живота, пуна, да. И знате шта, удала сам се, била је то судбина. Мој брак је био леп, али верујте, да би свака жена пожелела мужа каквог сам ја имала. [...]

Б. С.: А, кажите ми, после стрељања кад су вам дозволили да дођете на њо гробље?

Дозволили су, ваљда, идуће године, некако. Онда је било расписано у Општини. Ту је био неки наш Србин, тамо је радио. Каже: „Дођите са дозволом, мож' да идете четрнајстог октобра парастос.” Онда смо имали директан воз до београдске станице. Од Београда имали смо већ за Краљево. И у Краљево смо тако били, ето, на станици које ди, још тамо пријатељи били, ја сам имала своје пријатеље који су ме дочекали: „Дано, бићеш код нас.” Моје другарице одавде одведем. Има из Зрењанина, доста су стрељани у Краљево.

Б. С.: [...] Још их је било из Зрењанина?

У, кол'ко је њи' било, Арадац!

Б. С.: А јел' можете да се сетите неких људи?

Па знате шта, могу да се сетим. Одавде била је једна Ката, Боже, Мићарова, онда је била ту, у Нушићеву кућу су имали. Звала се Ђуђа, плава онако била жена, пуна. Ко сад да би' ту кућу нашла у Нушићеву. Ту, с десне стране, била једна прека кућа, бела. Онако она била, имала крупне зелене очи, била лепа жена, онако. Њен је муж. Онда је било из Кикинде, било из Елемира, Арадац. Из Зрењанина била опет мала Нада. Моште Ви, кад су ту били, њен брат је био чувени моторбициклиста, мали Славко. Да. И она је била мала Нада, и њен муж је стрељан. И онда смо се ми скупљале тако. Јер свака од нас је имала понеког у Краљево. Кад си ту рођен, изгубио си своју породицу, куда ћеш? И тако, шта да Вам кажем. Тако да смо ми после сваке године имали право да одемо на, на тај гроб.

Б. С.: А, они су и даље остали заједно, иако како су стрељани? Грбови нису дирани?

Да, грбови стоје тако. Не знам како је сад, нисам била, не памтим. Знам само кад смо отишли, било већ мало да можемо да видимо, то је био један огроман круг. И сад у том кругу, чула сам да су поставили некакав, да обележе. И сад, Ви не знате где је то, нису ту били грбови па да каже, ево, да су моји двоје-троје. Ми не знамо где је, на којој је страни мој муж пао, да.

Б. С.: *Никада нисте успјановили где је зајраво?*

Да, да. Само је после било, била је градска библиотека, па је био неки, не могу да с сетим, у Краљево, тамо било је у Општини, био је списак стрељани. Није, нису све ни успели ни да упишу. Немци су водили под којим бројем.

Б. С.: *А Ви сте нашли Вашеј сујруја на њом сјиску?*

Да, нашла сам га, да. Нашла пријатеље неке, и тако. Шта да Вам кажем, било је то страшно, ал ево. Преживело се и то.

Б. С.: *А да ли су биле неке жене сјрељане?*

Јесу. Прва жена је била Милева Карајовић, ако сте били у Краљеву мош'те знати Драгутин Карајовић и докторка му жена била, Милева. Они нису имали деце. Она је била међу првим женама стрељана.

Б. С.: *А зашто?*

Зато што су, кад су хтели, затворили Немци децу, ученике, тамо је већ Ва-здухопловна нека као школа почела, кажем, у Краљево кад се уђе, и онда је она Милева дала паре. Каже, они нису имали децу, она и муж лекари, а муж јој био наш лекар. Он је мене и абортирао кад сам пала и то. Она је дала паре да децу не, не убијају. Они нису имали деце. И замис'ти, неко ј' казо да је она комуниста, како она помаже. Било је ту и лажи, морамо признат да смо једно друго и потказали, били смо покварени у неким стварима. И да Вам кажем, Ви сад невини, а он каже: „Ти си радила то и то”, и ти си готов. И онда је Милева била стрељана. А доктор Карајовић, то се мени десило да изгубим дете. Дошли су неки џандари, шта ја знам, из куће у кућу да морамо да идемо ми да беремо неки кукуруз тамо негде, да идемо према неком селу, питај бога где. Да се комунисти не крију у кукуруз, та који кукуруз. И сећам се, ми, и та моја провадацика, моји пријатељи који су ме удали за овог мог другог мужа, идемо ми да то беремо. А само можемо, ништа, то нам је плата да донесеш кући мало кукуруза. Нас пет-шест породица заједно. Спавали смо и по земљи, само да смо заједно. И, замис'те, беремо ми тај кукуруз, оно већ, мош'те мис'ти, октобар, половина октобра, све суво, у цегере можемо да донесемо. И ја идем, тако и те моје комшинице, биле су две младе, били смо нераздрожне комшије, биле из учитељске школе у Крагујевцу. И ја само једном се онесвестим и паднем у једну бару. И моја та Соња, провадацика моја што ме уда-ла за Стеву: „Лале, шта ти је?” Брена, њена колегиница, Олга, можда сте и знали те породице, тамо Огњеновићи. И ја, никако да се освестим, и они мене подруку и идемо кући, идемо у Краљево. И дођемо ми, Тоза овај, знате што певач, његов отац је имо тамо кафану, ни сад не могу да с' сетим, на периферији. Идемо до чика Тозе. И ушли смо тамо и сели, и он, чика Тоза, дај мени нешто, чај, шта је скувао. Ја болна. Ја сам осетим крварење, вруће. Ја прокрварила. И дођемо ту и они одма'јаве, Соња и те моје комшије, јако смо лепо живели, они су ме тако разумели, ко дете била сам од ти старији. А он је наш био лекар, он је нас волео, доктор Карајовић, свугде нас је обилазио и тако. И они јаву, каже: „Ено”, каже, „Дана”, каже, „од мајстора”, каже, „жена.” „Шта је било?”, каже он. И он дође и доведе једног коле-гу. И данас се не сећам тог гинеколога. Знам да је био млад, имао је он тамо и кућу негде, Караџићева улица или где. И дође он и ја одем код тог лекара, како сам оти-шла. И тај лекар после је стрељан био, тај гинеколог. И он изврши абортус, запу-шили ми прозоре и све, и сад ће Карајовића, већ је почело да се прича, побегне у партизане. Из партизана га после ослобођења поставе за директора Матарушке бање, да. И тако, ја сам ту тај абортус, ето, преживела тамо, и шта да Вам кажем.

Б. С.: *А њеџова суйруџа је сџирељана. А како је он избеџао?*

Ја не знам како је избего, да л' се он негде крио, како је било, не знам. Мени то никад није било јасно да је он дошао, да су ноћу мене одвеле комшије код тог његовог колеге. Само знам да су запушили фењерче неко и да брзо изађем, та моја Соња и колегинице дошли су по мене, да. Ја сам отшла и тамо сам лежала и тако. Није ми било ни добро, имала сам после неких последица ту доле и шта да Вам кажем. То је све било на брзину. И тако да, да сам, ето, изгубила и то дете тамо, и мужа и, шта да Вам кажем. Тако неки детаља једва се и сетим. Некад легнем, верујте, па не могу да спавам. Онда вратим филм назад. Које је то године било? Како се звао тај комшија, како се звала она комшиница? 'Оћу целу улицу да, да се приберем, онда станем, блокира и не да. Ђути, баба! Онда, јао, сетим се, да. [...]

Знам, први, прву жртву сам видеала, јао Боже, Раде Вилотијевић, он је био обешен, била апотека, да л' је он био Јеврем, „Перланж”. Апотека, ту до хотела, ту је било, ту трговачки центар је ту био. И био још један апотекар Тоша, поред Гимназије, знате где је?

Б. С.: *Да, наравно, у ценџиру.*

Да. Е, ту је била апотека. Тоше, сви смо га звали, био јако духовит апотекар. Одеш код њега: „Девојко, што имам лепе помаде.” Он је био и безобразан некад да исприча и неки виц, и. Био је добар јако човек. Јер свега две апотеке су биле приватне у Краљево. А испод апотеке прву жртву обешену, то је био тај Раде.

Б. С.: *А као комуниста је обешен?*

Комуниста, да. Био комуниста, то сви су. Неки су чак и знали неке. Углавном да неко је казо Немцима, и ту га Немци обесили. [...]

Б. С.: *Ви сџе одмах зайраво оџишли? Нисџе дуџо џосле сџирељанња остџали?*

Нисам, остала сам. Па да, то је био октобар, а ја сам вал'да дошла крајем децембра, да, крајем децембра. Баш сећам се да било већ, Божић се славио. А на први дан Божића овде смо гледали обешене на Житном тргу. Ту је био обешен онај, докторке Цветков, Рада, она је била моја школска другарица, њен муж је био лекар. Он је родом био из Елемира, он је ту обешен. И ту су били пуно обешени. Тако су направили Немци кад идемо у цркву, знате, Божић, ту су били на Житном тргу. И сад мисим да тамо има плоча. [...]

А зет ми био из Милошева, од сестре. И, овај, како да не. Ми смо отишли у Црњу, пошто је он радио, добио неколико дана и дошо. Каже: „Знаш шта”, он мени каже, „ми ћемо се венчати ако оћеш у манастир Жичу. И видећеш”, каже, „како су леппи манастири, каква је околина богата, па да видиш ово, па да видиш Сопоћани из не знам ког века, наши манастири.” Рашка је била некад српска престоница. Да. И тако он мени то све причо, кад сам ја, стварно сам заволела. П' онда идемо пешке, Краљево, шта је то било да доћеш до Манастира Жича.

Б. С.: *Да, да, џо може џешке и сад.*

Пешке смо увек ишли. Онда одемо у Жичу, па после пређемо у Матарушку Бању, Ибар, купамо се тамо. То је мене одушевило, јер мени то било лепота. Дигод сам кренула, нешто ново сам видеала. И тако ми је било, ја сам Краљево обожавала.

Б. С.: *А ња фабрика је њада била нова?*

Јесте, јесте, знате зашто, то су отворили фабрику, ал требало је стручњака. Ви сад треба мене да обучите, ја не знам ни шраф да зашрафим. И онда су они то расписали, ко год дође. Овде је била, каже, радионица, звало се железничка радионица. Ту су позвали стручњаке.

Б. С.: *И овде је истио била фабрика, у Зрењанину.*

Да, да, у Зрењанину. Из Зрењанина су наши мајстори отишли тамо, да и' подуче. Онда су они примили раднике који немају везу, запослили су, мораш да запослиш, треба обучит те раднике. И тако да је мој муж, гро њи је отишло. Много је Војвођана и стрељано, кажем, и из Кикинде. Били су једни пријатељи, Бранко, они су били из Суботице, он и жена, нису имали деце. Дивни једни били људи. Било је из Арадца, било из Елемира, одакле из Елемира, од Маријине маме стриц из Елемира био који је тамо стрељан с мојим мужем.

Б. С.: *А како су се они звали?*

Јао, Боже, Кумбајац, из Елемира, да. Сретен се он звао, имао је жену Катуну, и једну ћерку је имао, из Елемира су. Он је стрељан с мојим мужем тамо, да. И онда је та Минђарова Ката, онда је ту, Ђурђинка се звала, Боже, имали су они неки надимак, из Нушићеве улице, да. Ту из Нушићеве улице знала сам неколку породица, да.

Б. С.: *А он је, значи, већ радио њамо кад сѝе Ви сѝијли у Краљево?*

Он је тамо био. Већ година дана ил две, да. Он је тамо већ радио. И онда имао једног свог друга који је ту био из села. А ја сам имала бабу у Стајићеву и моја другарица једна се уда. А он је исто био из Стајићева али већ тамо радио. И ожени се једном мојом другарицом. И једног празника, не знам да л' је био Ускрс, шта је био, мој ће муж ићи у Црњу, а да сврати код Љубе мало, ту. И мене другарица да обиђе, Љуба, и ја се упознам. То су биле судбине. Да. Упознам се и, то је било лето, па да, кад су имали, валда августа сам се ја већ удала, да. А замисте, моје венчање, седамнајсти август, датум и за овог мужа седамнајсти. И тако, кажем, ето, удала се и била сретна. Он је био велики мајстор, био човек, а ја млада, знате, па мало луцкаста. Никад нећ заборавити, он каже: „Знаш шта је, ти си млада, мораш да мислиш кад примим плату, морамо прво дати газди.” Паушално било струја. Био један Француз, само виче: „Госпоца, тринест и по динара.” И тако. А ја млада, примио плату, а ја одем па видим у град. Имали смо лепо предсобље, па видим тако лепу стазу. Заборавла да ће доћи инкасант да наплати кирију. И баба лепо, купи. Кад је он дошо, каже: „Па колко?” Ја кажем колко сам. „Па имаш пара?” „Немам, већ још мало.” А Краљево само петком била велика пијаца. Сад ће бити пијаца, а ја потрошила. А ту све били просветни радници, станари до мене. Једни учитељи стари били, сви су они мене познавали, а ја мала па се правим важна. Па правим штрудле, а они дођу: „Јао, код младе.” Биле две професорке, једна била докторско дете ал је знала и да скува и све. А била једна Лепа Михајловићка, била дебела, њен муж био Воја из неког села, ту је имала једну Олгицу, родила после не знам колико година. И она дође код мене, Воја, професор и он, каже: „Млада, да Вас питамо нешто”, каже: „ви Војвођани стално правите неке колаче. Кад дођем код вас, мириши штрудла, месите супу.” Ја сам то све знала, онако ко дете сам морала да научим, такво је време било онда. Каже: „Имамо две служавке. Једна чува Олгицу”, родила већ, што кажу, није било време. Каже: „А ова једна Миља, једна Миљана, обе удовице, јадне.” А ја видим кад оне украду, и шта да кажем, да. Пома-

ло од хране тако однесу, је л'. Ова двоје деце има, ова двоје деце. Ова чува, само на ваздух поред Ибра да шета са малом Олгицом. Њојзи треба, неко недonoшче јадно било. А ова друга, као, кућна помоћница она ће да кува и да ради. И сад Воји памет, а Лепа нема везе са кувањем, нема ништа, да. Она је само знала, на р је говорила, а друга колегиница професорка из Чачка била, докторско дете, каже она: „Шта је била”, каже, „моја колегиница Лепа да Вас пита?” Каже: „Идем код Дане мале, да видим кол'ко, десет кила шећера нестало брзо. А нису прављени ни колачи.” Она нема везе кол'ко иде у лењу питу. Она мож да каже, Милијана, иде кило. То сам 'тела да Вам кажем, тако сам живела, то све били просветни радници на том мом улазу. Били једни стари, јако добри Тошићеви, и, шта сам тела, Боже, нешто са тим, да са тим мојим, с том мојом стазом. И ја сад ћутим, и плакала сам. Он само каже: „Мораш да водиш рачуна. Ти си још млада. Ти с' то видеда, сведело ти се, имаш у џепу паре, је л', купићу ак' ми се допада.” И ништа, он је отишо на посао, каже да ја узајим. Да зајим, мајстор, знаћеду већ да зајим, а ти ћеш да зајмиш од ових професора ту. Ја ћутим. Имам ја још нешто, али ниси ти овде имао ни фрижидер, ни ништа. Тако купиш пола киле мяса да га скуваш. И ја плачем, кад једном, а имали смо, сваки стан је имао и звонце на вратима, био најмодернији онда стан. Кажем, никад не би ја тамо тај стан узела да није био мајстор мој муж. Хидрофор смо имали, воду у кухињи. То је било супер. Сви били једноособни станчићи, а лепи. И ја седим у предсобљу, тако мало седим, и шта ћу, сутра пијац, зазвони неко на врата. Отворим ја врата: „Добар дан.” Гледам, непознат човек. Каже: „Извините, јесте Ви чика Влајкова ћерка из?” Није био Зрењанин онда, шта је било?

Б. С.: *Бечкерек.*

Да. Ја кажем: „Јесам.” Каже: „Поздравио Вас тата.” Кажем: „Ућ'те унутра.” У предсобљу, онај сточић, седне тај човек. Каже: „Знате, ја сам се јавио Вашем тати да ја долазим у Краљево службено.” А он није радио у фабрици него, не знам, опет се требала отворити нека фабрика дрва, не знам, шумар неки Риза [Рижа] био чувени тамо, онај, секо шуму, и шта ја знам шта је било. Каже он мени, каже: „Па, тата се једи”, каже, „што нисам, што није знао да ћу доћи јер да је знао да Вам баба нешто, да Вам мајка нешто спремила.” „Јао”, реко, „је л' су добро?” Каже: „Добри су.” „Поздрав'те га.” А он узо овако, из џепа извади, каже: „Тата на брзину ни' ништа имао да Вас поздрави, ево Вам дао дваес динара.” А на дваес динара онако, краља, малог Петра глава. Кад сам ја видла дваес динара, јао, сутра пијаца, имам и пиле и кромпир, имам све то. „Јао”, реко, „ништа немам. Ајде да Вам скувам кафу?” Каже: „Извинте, журим, воз имам тад и тад.” Кажем: „Поздравте га и каште да сам добро и тако.” И онда сад, кажем, има Бога. Ја плачем, он ме грдио, а младос' лудос'. И он дође, ја кажем: „Јао, знаш ко ми био?”, реко, „Бата нас поздравио.” „Шта је реко?” „Ево, две банке.” Реко: „Је л' видиш да има нечег, јаче силе.” Ја плачем, срамота ме д' идем да зајим и од њега, и све. Он је ипак био неки ауторитет, људи га поштовали као великог мајстора, и све. И тако се, ето, завршио тај живот, скућили ту мало куће и правићемо плац, и купићемо плац и куће, све се срушило. Да верујеш за један дан, испратиш га изјутра на посо. Још некад: „Ајде, кажи шта да кувам.” Никад се више није ни вратио, ни ништа. Да ми је неко казо ово је задње што га пратиш на посо. [...]

М. С.: *Бако, како си ти дошла из Краљева до Зрењанина? Како си путовала?*

Па, путовала сам после два месеца. Није било никакви возови да иду. Онда ови, што кажу, теретни воз. Марвенски су га звали. Ми смо путовали валда неколко дана. Краљево, онда шта је, Чачак, па Горњи Милановац, па од Горњог Милановца треба ићи за Београд, па три дана. Само свака од нас имала је понеког

познатог да одседнемо. Тако једну ноћ касно стигли, једна Катица што причам, њен муж добошар, овај, и она каже: „Имам ја овде једне рођаке, сви идемо тамо.” На патос ћемо спавати до зоре. А скела прелазила преко. С оне стране Овча, ту је било, овај, један воз увек постављен за Зрењанин. И тако ја, тамо смо били заједно, једну породицу поведем код моји, а они су били из Арадца, њен муж стрељан Васа, и она две девојчице. Она је радила дуго у пошти, Милица Тадијин и Горица. Она је била удата за бака Јелиног једног Меленчана, заборавила сам њихово презиме. И тако ми кренемо. Дође један човек који је био тамо отправник возова и каже: „Дано, и ти”, каже, „Нево, крените ноћу са децом. Јесте”, каже, „марвенски, има тамо пуно и ствари, ал кад стигнете, не знам.” И ми, јадне, дале неке ствари, испомесиле неке погаче да понесемо мало нешто да имаш да једеш. Три дана до Београда. Стоји, никад да кренемо, у станици. И, кажем, ноћ је била кад смо дошли ту.

М. С.: *А јесће ли имали докуменџа?*

Није ту ни кондуктера било, какви кондуктер.

Б. С.: *А лична Ваша докуменџа? Рекли сџе да Вам је лична карџа била код њеџа?*

А ја нисам имала никакви документа. Него, замисли, било је само до четир сата, пет слободно кретање, полицијски час. [...] И сад не мош, зауставе те на улици у Краљеву, легитимишу. И моја лична карта и његова. И замисли, кад сам ја паковала њему храну ја му дам и тај три фрџаља. Знаш како се уплашио, оно добошар, они су сви затворени у хали, ништа се не зна за њи. Причала сам и Биљи. Онда ми у Општини, јави добошар да спремимо нешто хране, шта било, и нешто од одеда да им пошаљемо, у Општину однесемо. И свако да напише у чега спакују за кога је. И онда тамо и прозивају па су то дали. Да л’ су и добили ел нису. А у томе је била моја лична карта и његова.

М. С.: *А џи ниси знала, џи заборавила да извадиш?*

Ди си се сетио онда? Бога ти, плаче цео народ, узбуркали се, да се сетиш да цепариш, је л’? И он је, и сад ја не могу д’ изађем, ал опет било добри људи. Били су ту два-три комуниста које смо ми знали, и мој покојни муж је знао за њи’. То су били најнапреднији типографи. То су били штампарски радници. А штампар је био неки Митровић, држо, приватно је ту био, у Краљеву и ту је радио Слоба, Мила, те Соње брат. Ја сам знала да дођем код њега и све и он је увек тако говорио.

М. С.: *Како се ѝрезивала џа Соња џвоја?*

Михајловић. И да ти кажем, овај, а у штампарији је радио Слоба, његов друг и све. И сад мени треба лична карта, не смем д’ изађем. И чује Слобина та једна другарица Олга, каже: „Дано, наместиће ти личну карту, само дај сличицу једну”, каже, „да се залепи.” И мени Слоба направи. Слоба и био још један, један је био обешен, причала сам, Раде Вилотијевић. Он је био испред апотеке, прву жртву обешену сам видела. А колко је ту било и деце и све. Мајо, не повратило се! [...]

Б. С.: *Кажиие ми, јел’ било ѝриче зашџо су зайраво сџрељани? [...] Шџа су људи ѝговорили?*

Ето, људи су говорили то, да су казали да су ти радници, јел’ каже: „Ко ће бити комуниста него радничка класа?” Сигурно нису казали за оног богатог ад-

воката или другог, него у радионици, све то радници. И каже, ето тако, да сарађују са комунистима, и ово и оно, и онда шта је било? Кол’ко пута било убијен неки Немац, за једног Немца кол’ко је било. Они то нису питали. Јел’ Затворили Фабрику вагона, каже: „Сви сте затворени.” Људи изненађени, треба у два сата да иду. Ми, жене, чекамо, не дува фабрика. Шта је то? Прича добешар Сретен, лупа, на ћошку била једна кафана „Женева”, ту је било раскрсница и доле Ибар. И он нама јавља, каже: „Радници затворени, таква и таква ситуација.” Што су и’ затворили? Комунисти. А знаш зашто? Ту је била грешка, де је сад мој муж отворено да буде комуниста, то је била државна служба. Ти су чуво то парче хлеба. Само су они могли да имају пензију, поштари и тако то. Сигурно онај што радио код приватника, код шнајдера, па кад дође старост он је падао од глади, пара нема. А они су били, то је била државна, пошта, железнице, то је било државно.

М. С.: *Имао свој комад хлеба.*

Да. Радиле су тамо и то су најбољи мајстори били. Они нису питали ни ко си ни шта си. Једноставно изводили, причају, по дваес њи’, копају себи раке, с оне стране постављени митраљеци, кад дођу, виде кол’ка је дубина, они само падају. Није то била мала шала, некол’ко хиљада. Откуд ја знам на ком месту је мој муж сахрањен? То је један круг огроман, та хала је била велика. Каква Хала спортова, какви! Ту би некол’ко хиљада радило. Краљево да није страдало, Краљево се тако почело да... То је била паланка.

Б. С.: *А њу су и Роми сѣрадали? И Циѣане су сѣрељали у Краљеву?*

И Цигана је било, ал највише Цигани страдали у Крагујевцу. Тамо су била сиротиња, један део Цигана, највише било они чистачи, да. Па није Десанка наша Максимовић и описала то. Једног дана на високом Балкану. Циганчићи страдали, јадни они, били комунисте! Њему је требао број.

[Наставак разговора, 17. 1. 2016]

Б. С.: *Да ли знаше да л’ су неки свешћеници били сѣрељани?*

Е па, само сам слушала, ако је тачно, ја сам отишла, да је стрељан поп Обућина, као свештеник, он је био. А причала сам за попа Рада, заборавила сам, знам да је држао говор у порти, да. И да је стрељан. Ја сам дошла већ овде и неко ми, после та моја, која ме удала, каже: „Стрељан је и поп Обућина.” Да. Поп Обућина није био лош човек, чак је и помогао јер његова сестра је била, овај, она је била правник, Персида Вуковић Обућина. Радиле је у суду и онда, знам, поп је долазио и кући и тако. Једне ноћи смо рекли да ће бити не знам шта, паљење преко Ибра, неко минирање и онда наиђе поп Обућина и каже: „Ајдете”, каже, „ту, комшије моје, код Персиде, код мене да преспавате тамо.” И жену му знам Јелену. И тако, ето, то знам за попа. Али су причали, да л’ је то тачно, да је био поп један Булић у Чачку и да су њега убили. Да. Да је поп тај Булија, каже. Он је био као командант, па су после опколили, негде била база и тамо били као скојејци, ко је био, и да су, да су то пронашли ал да је био тај Булија као командант неки. И знам да смо ја и тетка Јелена отишли у Чачак, он је живео у Чачку, и после је то неко причо: „Знаш, Дано”, каже, „на сред бела дана убили поп Булију, Булића.” Да. Он је био, село Тавник, има ту код Краљева, да. И ти моји пријатељи су тамо живели, он је био поп тамо, Булија. Имо жену, има сина Слободана, жена му је умрла, причала сам [...] да је та моја тетка Јелена дојила тог малог Слобу, осто дете на сиси, и тако. А њен син, причала сам, типографски радник или штампарски радник, Михајло-

вић Мила. И он је био са друговима, и негде у базу, где су били, опколили и ту, и изда их неко, и поп Булија је био тамо командант. И Јелена то чула, пошто су били у Тавнику, он свештеник, а чика Љуба Михајловић био трговац, јел' тако. И каже: „Јао, идем да молим Булију”, каже, „па мој Мила је затворен тамо, син.” И оде она у Чачак, каже, нашла га, каже: „Шта је, Јелена?” „Јао”, каже, „brate”, каже, „Буле”, каже, „чујем да ми је син затворен. Помози му”, каже. А он каже: „Знаш шта, Јелена, ако је комуниста, ја му не помажем. А ако није, биће пуштен.” А она клекла, прича, плакали су, каже: „Кунем те у твога Слобу кога сам млеко задојила, пусти ми дете.” Знаш. И после Мила, син, от'шо за Матхаузен, отеран. И кад је дошло ослобођење, они били тамо, не знам ко је ослободио Матхаузен. И он је дошо, после пет дана је умро ту, кад је дошо из Немачке, из логора, да. Можда Ви знате, она Соња Радак, та која ме удала за мог деда Стеву, то је брат био њен. Тај Мило Михајловић, што је, причала сам, Слоба, штампарски радници. Они су стварно били напредни, и тако. Причала сам да сам, стрељан муж са мојом личнојом картој и да ми Слоба направио у штампарији, исекла неку сличицу. Ниси смео д' изађеш, полицијски час и тако. Шта да Вам кажем, и тако да, да је Мила, ето то знам за тог попа. И ко је то после причао, ја сам већ дошла овде, каже: „Замисли, усред бела дана”, каже, „убили поп Булића.” Булију, звали га Булија, да. И каже: „Замисли, и поп”, каже, овај, „Обућина”, каже, „стрељан.” Да л' је тачно, ја после сам отишла. Знате како, онда моја та Соња се удала, отишла овде негде у Србобран, где, па смо се разишли, друштво. Било је такво време, да. И тако да Вам кажем, ето, кол'ко, то сам чула да су попови, а да л' је још који поп, не знам, да.

Б. С.: И још су ме замолили да Вас питају да ли је било параситоса за поповине, за стрељане?

Да Вам кажем, нешто су тако мало обележили, ово стрељање у Краљеву.

Б. С.: Параситос нисте никада давали?

Па знате шта, лично ми, жене, кад одемо тамо, ми смо от'шле, на гробљу и не знам да л' је био који свештеник ил није, не знам. Ми смо однеле тамо цвеће, и жене смо, тамо смо. Ишли смо тамо онај круг где су стрељани, да. Онда, ко зна где је мој, у ком крају је. Тако да смо ми жене одавде читава композиција нас одвела у Краљево, онда смо, жене, тамо то обавиле. Не могу да се сетим да л' је, да л' је био који поп. Нешто искључим, верујте, да. Не мож' човек сваке појединости да се сети, да. И тако да, то сам чула за Булића да су га убили тамо партизани, комунисти, а да је стрељан Обућина, да.

Б. С.: А сјоминjali сје да сје прошли и кроз Крагујевац. Ви сје видели, кад сје ишли из?

Знате шта, ја сам отишла кад је то мало престало, смирило се, знате, и већ смо могли да се крећемо. Онда је тамо била учитељска школа. И та моја проводаница Соња, још две другарице, ако познајете Краљево, ту је била ова Олга Ранитовић и била Обрена Васовић, отац је био учитељ, тамо тај део од Главашеве, па онда лево била једна уличица, да. И да Вам кажем, овај, онда смо ми, онда Соња каже: „Ајде, Дано, да ми помогнеш да преселимо наше ствари.” Нема предавања, нема ништа, рат. Онда сам први пут видела у Крагујевцу, то је за мене тако сабласно све деловало, оне кише, она турска калдрма, оне кућице. У сваком прозору ђачка капа, знаш како се онда носило, бројке, и барјакче на пола копља. То је жалосно било, Крагујевац какав је био. Било и Краљево, али Крагујевац је више стрељан, да. У Крагујевцу био онај Завод за, она, она фабрика оружја. Кажу да су ту јако много, и много Роми су страдали, Цигани, да.

Б. С.: *А Роми у Краљеву?*

И у Краљеву је било. А знате како сам чула у Краљеву, знате, то је легенда, то свако прича, Ви сте испричали мени Вашу верзију, а ја сам чула од оног то. Каже да, кад сте били, кад је било то стрељање, да су Роми загртали, да. Онда су, каже, Швабе били паметни, нису они тели да изађу. Када су ови отворили капију, па беште, неки би побегли, јел' тако? Нег' су они били по двадесет-тридесет излазили из оне хале, сами себи копали раку. И како? А митраљези, каже, били постављени и кад онај отприлике види оно, само митраљез покоси, они падају. Да. И каже да су после Роми ишли и затрпавали, Цигани ишли то. Ето тако, било је, а Роми су много у Крагујевцу. Чистачи обуће, они су највише, јадни, страдали. И они комуниста? Били неписмени, јадни, ко је, који комуниста! И тако да Вам кажем, Биљана, кол'ко се тога сећам. После сам ја дошла код моји овде. Причала сам, дуго нисам знала шта је код моји родитеља, рекли су да су дошли Мађари. Ако су дошли Мађари, мој отац први ће бити на тапету, знате како је било, добровољци, солунци, а служио си војску и бегео из Аустроугарске. [...]

Б. С.: *А иша можете још да кажете о Вашем суйрују, о Милутину?*

Па, знате шта да Вам кажем, мој Милутин је. Мајка је умрла јако млада. А мој свекар Александар остао са петоро деце. И слушајте, и остало су петоро деце код мог свекра, све једно другом до ува. А мој Милутин је имао дванајст година, можда сам причала, тринајст, кад га он дао за шегрта у Зрењанин код једног Немца. А он је имо велику радионицу и ту и онда он дао њега за шегрта тамо. А други му брат, старији од њега, он је от'шо у војну школу. И остану три ћерке. Једна је била моји година, једна је била Нева, најмлађа, Јелена. Три ћерке и два сина остало мом свекру. И онда је, кад је мој Милутин завршио занат, запосли се у железничку радионицу овде у... Е, онда се после у Краљево, причала сам да се тек основало то. Краљево је било у, што кажу, у повоју онда. То је, то је била паланка, био Карановац, знате да је то некад био Карановац, да. И кажем Вам, онда се то основало, онда добију овде у радионици, каже: „Мајстори, да идете у Краљево да обучите.” Млади људи се запослили, нема, не зна онај ни шта је брава, ни ништа. Тако да су отишли, гро Војвођана је отишло из радионице, отишло за Краљево. И тако се он тамо запослио и живео тамо и дошо преко неке опет моје другарице која с' тамо удала, дође и тако с' упознамо, судбина, и ја се удам за њега триес девете године, и ево, четрес прве он стрељан, и тако, ето. То је био живот, била младост. Краљево се мени допадало, ја не волим равницу, а не знам зашто. Мене тако убија кад путујем од Београда довде. Ако је зима, видиш снег, ако је лето, само видиш ону тулузину, видиш тамо. Волела сам, кад сам ја отишла у Краљево, па кад сам ја видела ону лепоту, брдовито, па отишла тамо доле, знате оно насеље Рибница. Боже, ми тамо идемо код неки пријатеља, први пут сам се опила у животу. Ко код Лале вруће, „Ајде”, каже, „сад ћемо шумадијски чај.” Не знам ја шта је. Видим ја, Зага, исто муж радио с мојим мужем, лонац, греје се врућа ракија. Каже: „Ово ти је чај.” А ја пробам, што је то лепо. А ја једно, па друго, једаред ја не могу да гледам. Кажем, он ме гура, каже: „Немој, то је ракија.” Где су Лале грејали ракију, ни кафа, то није ни било. Вруће ракије, сад идемо, кишица била, па треба да пређемо из Рибнице да уђемо у центар. А ја пијана, а он ме грди, једва довуко до куће. Каже: „Пази”, па каже, „чај”, а мени пријало, вруће, оно машице угрејале. То је мени толико било лепо, шта ја знам, знате како, млада особа, дошла из једне друге средине. Јао, па они манастири, па то је мене одушевило. И он мени обећа да ћемо се венчати. [...] Онда кад сам видела Сопоћане, па видела Студеницу, то је мене одушевило толико. Каже: „Знаш шта.” А овде је био само грађански брак, ми смо се у Општину венчали.

Б. С.: *А Ви сте се у Зрењанину венчали?*

Не, у Црњи, одакле ми муж. И каже: „Знаш шта, кад будемо решили да се венчамо у цркви”, каже: „ево, бирај манастир који ’оћемо.” Мене Жича одушевила, па Матаруге. Некако, ја сам толико волела то. Да ме неко пито где би изабрала, јел’ би Чачак, јел’ би Крушевац, ту. Тај део мени јако леп, ту. Волела сам и реку и Расину, све је то мене одушевило. Ал тако је то све било кратко и шта сам могла тамо да останем. Причала сам, у другом стању, у другом месецу изгубим дете. Знате како је то било, јао што је то било језиво. Па онда пронели вест да су ми оца овде убили Мађари. Кажем, у Земуну усташе, сестра у Земуну. Моје сестре муж био кожарски радник и држо неку кафаницу, тамо се скупљали све радничка класа. Не знаш шта је, немаш вести, везе никакве, да. И тако, после дознам ја да су, да су Немци овде, да нису Мађари дошли. Они су у Бачкој били, тамо. А усташе у Хрватској. И тако, шта да Вам кажем, Биљана, некако смо успели. Три-четир дана, пет, не знам ни колко смо путовали. Моја једна пријатељица, двоје деце, а њен муж био исто стрељан, ту место Арадац. Каже Нева мени: „Јао, Дано”, каже. А комшија је био отпражник возова у Краљеву. Каже: „Знаш шта, долазе”, каже, „једна-две, марвенска, што каже, кола”, каже, „да идете за Београд. Кад ћете стићи не знам, само да дођете до Београда.” Мост срушен, била скела, Ви то не памтите, Ви се нисте ни родили, да. И да Вам кажем, ми кренемо, моја та Нева Тадејин, две девојчице, и нас три-четир, још која породица, кренемо. Сад, стићемо. Нико не зна овде за своје шта је. Само смо дознали да Мађари нису дошли, мени било лакше јер мој отац као солунац, увек су му претили. И тако, дођемо ми до Београда, три дана. Јао, Краљево, Чачак, Горњи Милановац. Десет дана путовања, никад до Београда да стигнеш. Некако смо имали среће, у Београд дођемо и та моја, једна што ишла са нама, каже: „Имам ја рођаке”, каже, „у Београду, оно насеље. Била једна Нана, каже: „Дано, нек ти је сретан пут. Ал идеш овако Макензијевом улицом, па онда идеш, знаш, Македонском, па идеш право Краља Александра, па идеш до Цветкове кафане.” „Мани”, реко, „баба Персо”, реко, „па ни не знам кад ћу стићи.” „И кад дођеш до Цветкове кафане.” И она мени ако стигнемо па немамо везе да пређемо, она ми дала где ћу: „Идеш овом улицом, па.” Реко: „Нано, не знам ни кад ћу стићи до Београда.” И тако смо, кажем, некако имали срећу. После три-четир дана путовања, понели смо мало, шта смо тамо имали за храну, и стигнемо до Београда. Скела радила, мост срушен. И тако смо некако прешли. С оне стране било постављено једно два-три воза, локомотива, кад смо прешли. И дођемо у Зрењанин и ту код моји дођемо. То је била таква жалост, ја дођем код моји и водим ту моју пријатељицу и две ћерке. Она оставила зидану кућу у Краљеву, муж је стрељан, и моји тако јадни родитељи седе тако. Па, Божић је валда био. И ми лупнемо. Свако вече чекали, те вечери нису дошли да чекају. Каже мој отац: „Жено”, каже, „хладно је, ево”, каже, „ми десет дана на станици чекамо да ће она доћи.” И лупнемо у прозор, јао, кад је моја мајка вриснула, то је тако било жалосно. Никад то нећ заборавити. Празник, они кували тамо, нико ручао није. Некад смо имали, славу славили, пуна кућа, Божић долази. Кад сам ушла тако јадна, жалосна, празник, беда. И после чули за сестру да и она. И није прошло једно време, мој зет преко везе пребаци моју сестру. А она треба да се породи са ћерком. А он је био родом из Милошева, тај мој зет. Имао је тамо стрица и шта ја знам. [...]

Како је то било страшно, Боже, Биљана, па глад, па беда. Ништа немаш. Шта ћеш у Краљеву? И онај сељак што имо чуво за себе. Није ни мого он. То све били радници, нико, ми нисмо имали резерве, да си имо замрзиваче, да си нешто. Одеш, купиш, то данас скуваш, што остало поједеш за вечеру да не прокисне. Хоћу да кажем, било је, био је тај живот тако тежак и све. И овде сам, ето тако, преживела. [...]

Б. С.: *А како сīе јавили родийељима Милуџиновим?*

Па знате шта је, то се већ причало, зато што је из Црње било две-три породице који су стрељани. Била је једна која је имала троје деце. И то опет, преко везе, знаш. И онда је било и железничари наши су били напредни. Ако у Краљево одете, на станици, мора да постоји једна црна табла и пише „Стрељани”. Мој комшија, Тодор Кузмановић, он је био, овај, телеграфиста. Црна табла, на станици краљевачкој је било. То вероватно да нису скинули, што би скидали, да. Е, он је био избеглица из Липљана, са Косова, да. И он је, и он је стрељан. Зато што, кад Немци су, онда су ишли по кућама још и купили. Оно што су затворили, онда по кућама ’де су кога нашли, да. И тај мој комшија Тодор, Тоша, жена му била из Ђуприје, Злата, не знам где је он ишао, из болнице, нешто је био да се прегледа и жена Злата га води. Наиђе немачка патрола. И каже ова да је он, каже, из шпитаљ, болестан. Они га узму, каже, они ће да га лече. Одвели тог Тодора, Тошу, никад га више нисмо ни видели. Стрељан. А што је он стрељан, што је стрељан Воја, Воја, пиле моје рођено. Није имао, не знам који разред гимназије. Био леп, високо дете, ко лутка је био. И њега су нашли на улици и одвели, да. Никад више се није јавио. Убили су га, да. Кад после се ослободило, ја одем у Краљево, сиђемо на станици, кад погледам – табла. Погледам, Кузмановић Тодор, за тог Тошу, комшију, каже телеграфиста и још неколко њи’ тамо су радили на станици. Била веза, наши су опет одржавали, јављали, кад ће који воз, кад ће где да. Да није било тога, ипак су помагали наше другове.

Biljana Sikimić

Summary

LIVING IN KRALJEVO 1939–1941

The paper contains a literal transcript of the conversation with Danica Jovičić (1920) from Zrenjanin and her testimony about the shooting of hostages in Kraljevo. Her husband Milutin Martinov, a locksmith in the Wagon Factory, was among them. Besides mentioning the concrete victims of the shooting, during the conversation the collocutor highlights the everyday life in Kraljevo immediately before the beginning of the Second World War and during the war. Special attention is paid to the other victims originating from Banat and their families.